

12. Там само.
13. **Рыбаков Б.А.** Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // НА ІА НАН України. – № 1957/17а. – Арк. 37.
14. **Рыбаков Б.А.** Отчет о работе «Южно-русской» экспедиции за 1958 г. в г. Любече // НА ІА НАН України. – № 1958/25. – Арк. 62.
15. **Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І.** Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. // НА ІА НАН України. – 2004/196. – Арк. 139. – Рис. 310.
16. **Рыбаков Б.А.** Отчет о раскопках в Любече в 1957 г... – Арк. 37; **Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю.** Дослідження флігеля на подвірі садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині // НДПКДУ: зб. наук. пр. – К.: Часи козацькі, 2012. – Вип. 21. – С. 74–76. – Рис. 2.
17. **Чміль Л.В.** Кераміка Вознесенського монастиря // Лаврський альманах: зб. наук. пр. – Вип. 21, спецвипуск 8. – Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. – К.: Фенікс, 2008 – С. 40; **Чміль Л.В.** Гончарний комплекс початку XVII ст. з фондів Музею історії міста Києва // Могилянські читання–2006: зб. наук. пр. – К., 2007. – Ч. 1. – С. 372.
18. **Пошивайло О.** Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна. – К.: Мольд, 1993. – С. 76.
19. **Лазаревский А.** Любечские гончары в 1615 году... – С. 89; **Пошивайло О.** Етнографія українського гончарства... – С. 74.

Анатолій Щербань (Київ),
 провідний науковий співробітник Музею історії
 Десятинної церкви, доцент Кременчуцького національного
 університету ім. М. Остроградського, кандидат історичних наук

Олена Щербань (Київ),
 провідний науковий співробітник Музею історії
 Десятинної церкви, кандидат історичних наук

Глиняні кухлі з Опішні: до проблеми атрибутування

Переглядаючи публікації щодо українського гончарства, можна зробити висновок, що воно досить добре досліджене. Насправді ж багато питань досі приховані покривом маловивченості.

Однією з важливих сучасних гуманітарних наук, що вивчають різні прояви гончарства, є атрибутування кераміки. Адже без більш-менш точного визначення місця і часу виготовлення виробів висновки керамологів, археологів, етнологів, культурологів і мистецтвознавців щодо характеристики гончарної культури населення того чи іншого регіону, еволюції різних її аспектів є досить хиткими.

Одним з найменш досліджених в історії українського гончарства є період з кінця XVIII до третьої чверті XIX ст. Здавалося б, що цей час наближений до сучасності, і, відповідно, у музейних колекціях і наукових публікаціях повинно міститися багато точно атрибутованих виробів. Але

щодо народного гончарства це не так. Серед головних причин цього явища можна виокремити кілька головних.

Перша та, що науковці впродовж перших трьох чвертей ХІХ ст. не цікавилися такими предметами народного побуту, як глиняні вироби. Перші публікації (два альбоми), де подано інформацію про кераміку окремих українських гончарних осередків, які можна використовувати для більш-менш точної атрибуції народної кераміки (у межах десятиліття), датовано 1882 р. Зокрема, в альбомі «Мотивы малороссійскаго орнамента гончарных изделий» [4] подано ілюстративні матеріали (переважно з Опішні) – результати першої польової керамологічної експедиції гончарними осередками Полтавщини, здійсненої професором Харківського університету Анастасом Зайкевичем.

В альбомі директора Львівського міського промислового музею Людвіка Вежбіцького «Взори промыслу домашнього: Вироби глиняні селян на Русі (Косів)» [8] подано фотоматеріали, зібраних у Косові (Івано-Франківщина). 1889 р. альбом було перевидано з додатком матеріалів Сокаля (Львівщина) [7]. Дані альбоми є певним межовим явищем в історії українського гончарства. Цікаво, що і пізніше три вищезгадані осередки виготовлення мальованої кераміки були у полі уваги науковців. Їх продукція аналізувалася у величезній кількості наукових статей і кількох монографіях. Але досі питання атрибуції опішнянської, косівської та сокальської кераміки навіть для ХХ ст. розроблено слабо.

Другою з причин є те, що народною керамікою до кінця ХІХ ст. не цікавилися українські музеї. Відповідно, в Україні немає точно атрибутованих колекцій тогочасної кераміки. Важливо пам'ятати, що колекції гарно атрибутованої кераміки Західної України третьої чверті ХІХ ст. є за кордоном, зокрема, в Краківському Музеї Народовому.

Третя причина та, що археологи, знахідки яких могли, певною мірою, прояснити окремі аспекти, наблизитися до розуміння процесу змін у формах і декорі виробів, до останнього часу не цікавилися ними. Лише впродовж останнього десятиліття з'явилися поодинокі публікації окремих матеріалів, знайдених під час дослідження давніших пам'яток. Але і вони в плані атрибутування ще не досконалі.

2012 р. нам вдалося натрапити на цікавий комплекс виробів, частину з яких в археологічних публікаціях прийнято датувати козацькою добою. Але, як виявилось після аналізу сукупності знахідок, ймовірно є датування їх пізнішим часом, що дає підстави сумніватися в атрибуції й інших подібних речей. У даному дослідженні охарактеризовано фрагменти однієї з найчисельніших груп виробів – глиняних кухлів у загальному контексті знахідок комплексу.

Знахідки виявлено в Опішному (Полтавщина), на краю кутка Прогоня (урочище Царева Гора). Впродовж першої половини ХХ ст. (а можливо, і раніше) в цій частині містечка мешкали гончарі. Земля, на якій розташовується комплекс до 1941 р., належала Йосипу Федосі (народився на

початку ХХ ст., загинув на фронті), що, за свідченням сусідів, також був гончарем.

Рештки кераміки помічено в розмиві стінки яру, що утворився на місці давньої вулиці. Кілька десятиліть тому вулиця була вужчою, але внаслідок її розширення за допомогою бульдозера, пришвидшилися ерозійні процеси. Щорічно стінки яру розмиваються талими водами, які відкрили залишки господарської ями (?) шириною 1,3 м, заповненої фрагментами кераміки. Було здійснено вертикальну зачистку та часткову вибірку матеріалу з метою простеження характеру заповнення. Після усвідомлення необхідності здійснення наукових археологічних розкопок комплексу роботи було припинено. Але здобутих матеріалів достатньо для його попередньої атрибуції.

Напевно, ми маємо справу зі смітником, куди кілька разів викидали значну кількість зіпсованого посуду. Найбільше фрагментів належало горщикам, мискам, кухлям, ринкам та іграшкам. Поодинокими виявилися рештки глечиків, макітер та кахель. Окрім того, знайдено кухонні рештки (траплялися кістки домашніх тварин та птахів, луска та кістки риби), фрагменти залізних (цвяхи, дверні петлі тощо) та скляних (пляшки, штофи) виробів. Також виявлено монету – 2 копійки 1813 р., що може позначати нижню межу утворення даного комплексу.

Колекція кувалів на пам'ятці – одна з найцікавіших і найбільш представницьких. Вдалося реконструювати форму 12 кувалів та куваликів і двох кувалеподібних виробів (рис. 1-2), форма яких наближається до глечиків. Окрім того, зібрано фрагменти ще близько 10 кувалів, склеїти які не вдалося. Особливістю даної групи виробів є те, що всі вони мають вуха, видовжені пропорції, широко розхилені вінця, діаметр яких більший чи приблизно рівний опукові. Всі вироби ангобовано білою глиною – побілом. Як правило, якісно ангобувалася здебільшого зовнішня поверхня виробів. Частина виробів має крайкування зеленою (виготовленою з суміші свинцю з перепаленою міддю) чи брунатою (виготовленою з суміші свинцю з залізною окалиною) поливою. Внутрішня покривалася ангобом частково. Відрізняється форма опука та боків – від майже циліндричної до складно-профільованої.

Форма виробів обумовлена їхнім призначенням – для набирання і споживання напоїв. За вухо зручно тримати під час споживання і вдається не намочити пальці під час набирання рідини. Широке вінця та близька до циліндричної форма дозволяє легко й рівномірно вилитися вмісту. Крайкування поливою полегшує вимивання посудини в місці, де особа, що пила, торкалася губами.

За розмірами виокремлюються дві групи виробів, які відрізняються й за декором. Менші (висота – 10–7 см, діаметр вінця – 9–8 см) (рис. 1: 1-2) декорувалися ритованими прямими лініями (2–4) на місці переходу тулуба у вінця і, в одному випадку, крайкуванням зеленою поливою зсередини вінця. Відрізняється складним профілюванням, що надає їй

Рис.2. Кухлі. Глина, гончарний круг, ліплення, мальовка, ритування, Опішне. Комплекс Царева Гора.
Фото Анатолія Щербаня.

Рис. 1. Кухлі. Глина, гончарний круг, ліплення, мальовка, ритування, полива (1, 3-4). Опішне. 1-5 – комплекс Царева Гора (фото Анатолія Щербаня), 6 – виріб 1893 р. [2, мал. 9].

гличкоподібності (рис. 1: 5), посудина висотою 10 см і діаметром вінець 8 см. На відміну від типових кухлів вона прикрашена опуклим орнаментом – пружками на місці переходу плечей у вінця і попід краєм вінець. Специфічна форма виробу, відмінний від інших кухлів декор, а також сліди використання – наявність нагару по краю вінець та на частині зовнішньої поверхні можливо свідчить про інше використання. Наприклад, його могли застосовувати, наприклад, для кип'ятіння невеликої кількості молока для годування дитини. Щоправда, керамолог Іван Зарецький називає подібний за формою (рис. 1: 6) виріб «кухлем» [2, рис. 9].

Більші кухлі (висота 15–12,5 см, діаметр вінець 12–10 см), окрім ритування та крайкування (для цього використовувалася, окрім зеленої, брунатна полива) прикрашалися мальовкою й опіскою.

Найпростішою композицією мальованого орнаменту на кухлях (виявлено фрагменти чотирьох виробів, переважно найбільших за розмірами) було нанесення «глейком» тонким пензликом трьох «смужечок» (над утором, на місці переходу плечей у вінця та попід краєм вінець), що склалися з кількох концентричних коричнево-оранжевих ліній. Лише ці вироби крайковано брунатною поливою.

Дещо складнішими є композиції на іншій групі великих кухлів (рис. 2). У всіх з них орнаментовано вуха за допомогою прямих горизонтальних відрізків – широких коричнево-оранжевих, що чергуються з темно-коричневими (мальованими «опискою»). Основна орнаментальна смуга наносилася на опук та боки кухлів і складалася з вертикальних прямих (нанесених коричнево-оранжевою фарбою) і хвилястих (нанесених темно-коричневою фарбою) відрізків, розташованих між широкими коричнево-оранжевими прямими концентричними лініями, нанесеними над опуком та на місці переходу плечей у вінця (рис. 2: 3-5). Останню здебільшого зображали поверх смуги ритованих ліній. Цікаво, що подібні композиції епізодично використовувалися для оздоблення глиняного посуду для напоїв Лівобережної України здавна. Зокрема, їх виявлено на аланському посуді кінця VII – початку VIII ст. з околиць с.Мачухи (Полтавщина). Оскільки прямої спадкоємності між вищеназваними пам'ятками немає, збіги в їхній орнаментативній можна пояснити наявністю певних культурних стереотипів. Іноді на всю зовнішню поверхню вінець наносилися прямі концентричні мальовані лінії (рис. 2: 5). В окремих випадках на вінцях зображалися інші елементи – смуги з потрійних темнокоричневих дуг, в центрі кожної з яких нанесено овальну коричнево-оранжеву ляпку (рис. 2: 4) чи «квіточок», що складаються з темно-коричневого кола, оточеного такого ж кольору крапками, в центрі якого розташована овальна коричнево-оранжева ляпка (рис. 2: 1-3).

Композиції на двох стандартних за формою кухлях та одному глечикоподібному (рис. 2: 1-3) вирізняється тим, що на їхніх тулубах і боках зображено смугу з вертикальних овальних елементів, контури яких нагадують листок якоїсь рослини, один бік якого передано дугоподібною, а інший – хвилястою лінією. З боку дугоподібною лінії зображено ряд цяткок. На вухові одного з таких виробів нанесено унікальну композицію, в якій горизонтальні прямі оранжево-коричневі відрізки чергуються зі смугами з двох темно-коричневих трикутників (рис. 2: 2) – «зубців» вершинами донизу, в кожному з яких розташовано по оранжево-коричневій цятці.

Щодо призначення кухлів нині сумнівів не виникає – вони традиційно використовувалися для пиття води, сирівцю, узвару, молочних та алкогольних напоїв. Чітке розмежування знайдених у Опішному виробів за формою, розмірами і декором може свідчити про певну їхню спеціалізацію. Так невеликі, мало декоровані вироби, куди могло входити 0,15–0,3 літри рідини, могли використовуватися для споживання дорослими міцніших алкогольних напоїв (наприклад, браги чи вареної), а також води й молока дітьми. Найбільшими (об'ємом 1–1,5 літри – близько пів-кварти), скоріше за все користувалися дорослі для споживання безалкогольних (наприклад, сирівцю) і слабоалкогольних напоїв (пива, браги). Цей здогад підтверджують літературні джерела. Так, Іван Котляревський у «Енеїді» вжив назву «кухлик» у якості невеликої посудини, з якої пили брагу і «кухоль» – як більшу посудину, сирівець з якої випив Еней, щоб прийти до тям після похмілля.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко використовує назви «кухлик», «кухличок»: «дівко! а вточи лиш слив'янки! – то ми по **кухличку**, по другому вип'ємо», «та за **кухлик**, та давай знов смоктати з паном хорунженком», «далі узяла з **кухлика** якоїсь води та, усе бормочучи, побризкала тою водою і себе, і жлукто усередині...» [6]. Микола Гоголь, згадуючи кухлі, і даючи в більшості випадків зрозуміти, що вони глиняні, описує їх у сценах споживання «сивухи» та «меду». Після трапези такі кухлі розбивали. У двох сюжетах розміри кухлів гіпертрофовані: «мало не с полведра», «с полкварти». Лише в одному випадку – сцені чаклування зі «Страшної мести» – письменник уточнює, що кухоль – «выделанный из какого-то чудного дерева» [5].

В наукових публікаціях кухлі, подібні до вищеописаних, спеціально не аналізувалися. Ймовірно тому, що досі вони серед знахідок на археологічних пам'ятках рідкісні, фрагментовані. В студіях, що стосуються більш широких тем, такі кухлі зазвичай датуються XVIII ст.м. Зокрема, до цього часу дослідники віднесли фрагменти дуже схожих на опішнянські за формою і декором виробів з Верхнього Салтова (Харківщина) [1, рис. 6: 5, 9], Полтави та Комсомольського мікрорегіону [3, 90–91, рис. 5: 1]. Але кухлі з Опішного не можуть датуватися таким раннім часом. Загалом комплекс (хоча окремі фрагменти посуду можуть бути ранішими) можна датувати часом від 1813 р. (цим часом датована знайдена в ньому монета) до кінця 1870-х років – часу експедиції Анастасія Зайкевича. Хоча в альбомі, опублікованому за її результатами, жодного зображення кухлів не наведено, але там містяться аналогії для більшості знайдених в ямі горщиків і мисок [4, рис. 6: 5, 9]. До речі, більшість фрагментів мисок, знайдених у комплексі, належать «шльонкам», виготовлення яких на 1893 рік (час експедиції Івана Зарецького) в Опішному повністю припинилося, але деякі гончарі ще пам'ятали, як їх виготовляти [2, 62].

Не виключено, що знайдені кухлі різночасові. Стратиграфічно, більшість з них відноситься до одного шару (товщиною близько 30 см, наповненого різноманітною фрагментованою керамікою, форми якої здебільшого реконструюються). Лише один виріб (рис. 2: 1) розташовувався нижче цього шару. Він був пошкодженим (відбито частину вінець), але не фрагментованим. Поряд з ним стояли два горщики подібної збереженості. Складається враження, що ці вироби було покладено в яму. Ймовірно, даний кухоль – один з найдавніших у комплексі. Він вирізняється від інших формою (має складний профіль, що робить його подібним до глечика), а розміщеним на тулубі елементам орнаменту можна віднайти аналогії в оздобленні мисок другої половини XVIII ст. Висловимо припущення, що цей виріб є найдавнішим серед кухлів і може датуватися першою чвертю XIX ст. Подібну композицію орнаменту має лише один кухоль (рис. 2: 2). Але його форма інша – циліндроподібна. На вінцях іншого циліндроподібного кухля і кількох фрагментах наявна смуга з оторочених цятками кіл, яка є на вищеописаних виробках. Цей виріб вважаю дещо пізнішим за

попередній. Але орнаментальна композиція на його тулубі кардинально інша. Кухлі з таким орнаментом найбільш чисельні в комплексі (рис. 2: 4-7). Їхній профіль складніший ніж у циліндроподібних виробів. На окремих – присутнє крайкування зеленою поливою. Вважаємо такі вироби дещо пізнішими. Найпізнішими (ймовірно, датованими останньою чвертю XIX ст.), на наш погляд, є великі кухлі з неорнаментованим тулубом (у кількох з них присутнє крайкування брунатною поливою) та повністю політі (рис. 1: 4). Їх профіль знову ускладнився. Саме кухоль зі складним профілем, але без орнаменту (рис. 1: 6), подав на ілюстрації до фундаментальної праці «Гончарный промысел в Полтавской губернии», написаної за результатами експедиції 1893 р., Іван Зарецький [2, рис. 9].

Таким чином, можна припустити, що впродовж XIX ст., великі кухлі в Опішному змінювалися. Спочатку вони мали складний профіль і своєрідний орнамент на тулубі та вінцях. Потім профіль кухлів спростився, наблизившись до циліндричного, а на тулубі з'явилася нова орнаментальна композиція. Вважаємо ці зміни обумовленими імпульсом ззовні. Його природа досі не вивчена. Але вектор впливу, найімовірніше, спрямовувався з заходу. На це натякає назва мисок – шльонок, що супроводжували кухлі і, скоріше за все, з'явилися в Опішному саме в першій половині XIX ст. З часом використання таких орнаментів на кухлях припинилося, а форма ускладнилася. Вірогідно, внаслідок того, що імпульс впливу минув. Вивчення кухлів з нововідкритого опішнянського комплексу доповнює наші знання про асортимент глиняного посуду XIX ст., дозволяє переглянути нині існуючі уявлення про їхню хронологію і проілюструвати твори класиків української літератури. А Опішне – вважати одним з осередків їхнього виготовлення.

Література

1. **Голубева Ірина.** Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII–XVIII ст. // Українська керамологія. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 132–144.
2. **Зарецкий И.А.** Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
3. **Лямкін В.В., Шерстюк В.В.** Дослідження комплексу XVIII ст. в ур.Мазепин Яр неподалік м. Комсомольськ на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – К.–Полтава, 2010. – С. 84–94.
4. Мотивы малороссийскаго орнамента гончарных изделий. – Полтава: изд. Полтавского Губернского Земства, 1882. – 2 с., XXI табл.
5. **Щербань Олена.** Глиняний посуд у творах Миколи Гоголя // Чумацький шлях. – 2009. – № 3. – С. 28–29.
6. **Щербань О.В.** «Красне письменство», як джерело керамологічних досліджень культури харчування доби українців доби козаччини // Заповідна Хотриця: матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спец. випуск. – Запоріжжя: A&V.Art.GROUP, 2011. – С. 80–83.
7. **Wierzbicki Ludwik.** Wzory przemyslu domowego: Wyroby gliniane wloscian na Rusi (Kosów i Sokal). – Lwów: Muzeum przemyslowe miejskie, 1889. – Serya IX.
8. **Wierzbicki Ludwik.** Wzory przemyslu domowego: Wyroby gliniane wloscian na Rusi (Kosów). – Lwów: Muzeum przemyslowe miejskie, 1882. – Serya V.